

Osmanlı'nın Son Döneminde Ulema Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi Dr. Abdülhamit Kırmızı

Ondokuzuncu yüzyıl medreselileri, aldıkları klasik eğitim ve geldikleri geleneksel dünya ile yaşadıkları modern dünya arasındaki ilişkileri kendi ruh selametleri için nasıl karşılamışlar, ne gibi yanıtlar geliştirmişler ve hangi tutumu benimsemişlerdir? Görülen muhtemel tutumlardan biri, medrese öğreniminden sonra mektebe gitmek, klasik tedaris birikimine modern bir okul eğitimi eklemek şeklindedir. Aslında bu tutum ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı eğitim sisteminin de bir aynasıdır; zira bu dönemde yönetim ve yargı alanlarında görülen dualite eğitim alanında da müşahade edilebilmekteydi.

İzmirli Hocazade Mehmed Ubeydullah Efendi (1858-1937), Sultan II. Abdülhamid devrinde hapsedilen ve Taif'e sürülen, sonraki İttihat ve Terakki (İT) döneminde ise mebus tayin edilen sarıklı cübbeli bir Jön Türk'tür. Mütareke döneminde ise Malta'ya sürülmüş, Cumhuriyet devrinde Beyoğlu Evlendirme Memurluğu yapmış ve Tek Parti döneminde CHP Milletvekili olmuştur. Ubeydullah Efendi cesur bir maceraperesttir; dünyanın birçok ülkesini dolaşmış, hatta İngilizce bilmediği halde Amerika'ya gidip orada ikibuçuk yıl kalmıştır. Amerika'nın keşfedilmesinin dörtyüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle Chicago'da tertiplenen dünya fuarına katılan Ubeydullah Efendi'nin hatıralarının Latin harfleriyle ilk neşri "Sıra dışı bir Jön Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları" (İletişim Yayınları, İstanbul 1997) adı altında Ahmet Turan Alkan tarafından sağlanmıştı. İlk defa 1925'te Resimli Gazete'de yirmibeş sayı boyunca tefrika halinde "Geçirdiğim Günlerin Hesabına ait Dağınık Yapraklar" başlığıyla yayımlanan bu hatıralar, bir Osmanlı'nın gözünden yüzyıl öncesinin Amerikasını resmettiği için haklı bir ilgiye mazhar olmuştur. Meselâ Bamberg Üniversitesi'nde, Alman Türkolog Klaus Kreiser "Türkische Autoren des 20. Jahrhunderts: Schreiben aus Europäischen Metropole" adlı dersinde Abdülhak

Hamid, Ali Kemali, Yahya Kemal, Celal Nuri gibi zevatın seyahat raporları yanında Ubeydullah Efendi'nin Amerika macerasını da, Osmanlı yazarlarının gözündeki Batı imajını resmetmek için kullanmaktadır.¹

Batılı bazı entelektüelleri yüzyılın sonunda kasıp kavuran *Fin de Siecle* ruhu, sanki Batı'nın cazibesine kapılan zeki bir medreseliyi de esir almıştı. Acaba Ubeydullah Efendi'nin kafa karışıklığı nereden kaynaklanmaktaydı? Alkan'a göre (s.9), "Medrese hücrelerinden Chicago kaldırımlarına, menfalardan Meclis-i Mebusan'a seyyar satıcılıktan evlendirme memurluğuna kadar çeşitlenen şaşkıncu hadiselerden içinde Ubeydullah Efendi kendi kuşağının ideal ve ümitlerini, yanılğı ve kararsızlıklarını, yenilgilerini bütün vasıflarıyla temsil etmektedir."

19. yüzyılın sonlarında ulema çocuklarının babaları tarafından modern eğitim kurumlarına gönderilmesi yönünde bir eğilim vardır. Örneğin, Medine müdafii Fahreddin Paşa, hizmetindeki ihtiyat zabiti Naci Kaşif Efendi'ye neden babası İstanbul Kadısı Ömer Kaşif Efendi gibi kadı olmadığını sorunca, Naci Kaşif Kıcıman babasının kendisini Rüşdiye'den sonra medreseye gönderdiğini, icazet almaya az kalmışken 1908'de 10 Temmuz inkılabı vuku bulunca kendisine, "oğlum artık sarıkların ve sarıklıların zamanı geçti; annen sandıktan Rüşdiye Şehadetnamesini bulversin de İdadî'ye git!" dediğini *Medine Müdafası* adlı hatıratında (3. Basım, İstanbul 1994, s.18 dn) aktarmaktadır. Ubeydullah Efendi'nin babası İzmir ulemasından ve Hatiboğulları sülalesinden dersiam Hoca Şakir Efendi de oğlunu Rüşdiye'de okutmuş, sonra medreseye göndermiştir.

Medrese icazetinden sonra İstanbul'a gidip Tıbbiye'ye kaydolan Ubeydullah Efendi Jön Türk hareketiyle burada tanışmıştır. O dönemde mevcut yönetime karşı en yoğun tepkilerin Mekteb-i Tıbbiye'de görülmeye başladığı bilinmektedir. İlk siyasî muhalefet örgüt-

1 http://www.uni-bamberg.de/ba4ts1/1v/Ivtu_99w.htm

Abdülhamit Kırmızı

lenmesi İttihad-ı Osmani Cemiyeti adı altında burada gerçekleşmiştir. Rusya'daki Çarlık aleyhtarı Nihilist cemiyetler örnek alınarak yapılacak örgütlenme faaliyetleriyle de Ubeydullah Efendi görevlendirilmiştir.²

Ulema Muhalefetinin Niteliği

Ubeydullah Efendi, Hoca Muhittin ve Hoca Kadri gibi kimselerin Jön Türkler'le niçin işbirliği yaptıkları sorusuna Şerif Mardin ilmiye'nin son dönemde üvey evlat muamelesi görmesi, Abdülhamid'in ulemaya karşı kuşku-lu davranması, siyasi fikirlerinin tartışılmasına yardım edecek dinî eserlerin yasaklanması şeklinde cevaplar vermektedir.³ Mardin daha da ileri giderek, ilmiyenin yeniliklere açık olmadığı ve daima padişahının otokrasisini desteklediği savına da meydan okumaktadır. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in ıslahat hareketi aleyhtarlarını susturmak için Anadolu'ya gönderilmesi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin saflarında Sarıyerli Hoca Sadık Efendi gibi şahsiyetlerin bulunmuş olması, 1876'da Mahmud Nedim Paşa ve Sultan Abdülaziz idaresine karşı oluşan hareketin Yenikapı Mevlevihanesi Postnişini tarafından tahrik edilmiş olması örneklerini veren Mardin'e göre, "muhtelif emarelerin işaret ettiği ilmiye sınıfındaki ... iç reform" gayreti hakkında araştırmalar yapılması gerekmektedir. "Siyasi faaliyet sahasında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne katılanlar arasında birtakım dini şahsiyetlere rastgelinmesi şeklinde kendini gösteren bu hareket bir elitin karakteristik davranış şekillerinden biri olan 'kendi kendini toparlama' gayretinin bir örneğidir".⁴

Meşrulaştırıcı güçlerinden dolayı ulemanın muhalefet gruplarını cezbediğini yazan Hani-oğlu ise, muhalefet -ulema ilişkilerinde iki özelliğin dikkat çektiğini iddia etmektedir:

Birincisi, yeni aydınlar ulemayı doğal müttefikler olarak görmüyordu, çünkü çoğu dini toplumsal ilerlemeye engel addediyordu. İkinci-

cisi, II. Abdülhamid idaresi kendini İslam aracılığıyla meşrulaştırdığı için, bu iddiayı reddetmek için muhalefet, seküler kimliğine rağmen pragmatik nedenlerle, ulemeden dini dikta talep etmekteydi."

Ancak, İT daha aleni faaliyetlerine başlamadan önce ulemanın kendi muhalefet gruplarını organize ettiğini hatırlatan Hanioglu, sonradan İT saflarına katılan ulemanın, 1902'den itibaren Jön Türkler tarafından dışlanmaya başlamalarından sonra tekrar bağımsız faaliyetlere giriştiklerini belirtmektedir.⁵

Ulema İçinde Çekişmeler

Bütün intra-elit çalışmalarında olduğu gibi ulema sınıfı dahilinde de politik tercihler yansıyan nüfuz mücadeleleri vardı. II. Abdülhamid'in Pan İslamizm politikasının mimarlarından addedilen⁶ Şeyh Ebülhüda (Abu'l-Huda as-Sayyadi, 1850-1909) etrafında gelişen tartışmalar bu türdendir.

Suriye'nin bir taşra kasabında yetişen Ebülhüda'nın padişah danışmanlığından önceki kariyeri 1873'te Haleb Nakibüleşraflığı'ndan ibarettir. Altı sene içinde II. Abdülhamid'in en yakınına nasıl ulaştığı halen meçhul olmakla birlikte, Ebülhüda'nın özellikle Rifaiyye tarikatı vasıtasıyla, ağırlık noktası Suriye ve Lübnan olmak üzere özellikle Arab bölgelerinin kapsayan bir nüfuz alanı kurduğu bilinmektedir. Haleb Nakibüleşraflığı kaldırılıncaya kadar bu makam Sayyadi ailesinin yedinde kalmış, Ebülhüda'nın oğlu Hasan Halit Ürdün'ün ilk Başbakanı olmuş, 1898'de Ebülhüda tarafından Haleb müftüsü yapılan M. Mustafa al-Ubaysi 1923'te ölünceye kadar bu makamda kalmış, Rifaiyye mensuplarına 1886'da askerler muafiyati tanınmıştır. Sadece bunlar göz önüne alındığında, 1890'lardan sonra özellikle şeriflik nesebi üzerinde yoğunlaşan hakkındaki tenkitlerin ya Cemalettin Afgani taraftarlarından ya da Kadiri tarikatı mensuplarından gelmesi yadırganmamalıdır.⁷ Afgani'nin elin-

2 Hüseyinzade Ali'nin Tan'ında 4.3.1938'de yayımlanan "İT nasıl kuruldu? Ubeydullah Efendi'nin Oynadığı Roller" yazısından nakleden Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul, 1981), s. 25-26

3 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1895-1908, 5. Baskı (İstanbul, 1994), s.70-71.

4 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (İstanbul, 1990), s. 228-229.

5 Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York, 1995), s.49-53.

6 Ebülhüda'nın panislamistliğinin abartılması da ayrı bir problem. 215 eserinin başlıklarından sadece 13'ünün "panislamist" bir içerik taşıdığı halde hakkında yazılanlarda ise daima 50 sayfalık bir risaleye ("*Da'i ar-raşad ila sebil al-ittihad ve l-inkiyad*") dayanılmakta, hatta bunun Ebülhüda'nın en önemli eseri olduğu iddia edilmektedir! Bu literatüre ilişkin bir eleştiri için bkz. Thomas Eich, *Dynamik der Tradition: Aufstieg und Fall des Abu l-Huda as-Sayyadi, Islamische Bildungs-netzwerke im lokalen und transnationalen Kontext*, 18-20. Jahrhundert (Bochum, 2000), s. 20-25.

7 Eiche, *Dynamik der Tradition...*, s. 22-25.

de Jön Türkler'in cirit attığı da bilinmektedir.⁸ David Commins'e göre Şam'da yeni yeşeren toprak sahibi elitin geleneksel olarak ulemaya ait olan mevkiler için rekabete katılması küçük ulemanın fırsatlarını daraltmış ve selefi modernizminin mesnedi olan sosyo-politik bir muhalefet hareketine yol açmıştır. Bu İslami reformist hareketin başını Midhat Paşa dostluğu ile bilinen Tahir el-Cezairi çekmekteydi. Abdülhamid onun Jön Türkler'le olan ilişkisinden ötürü maarif müfettişliği görevinden azletmiştir.⁹ Genel olarak Bektaşılık gibi heterodoks tarikatlerin Jön Türkler'in, Nakşibendiye gibi ortodoks tarikatlerin ise padişahı desteklemeleri de başka bir örnek olarak zikredilebilir.

Ubeydullah Efendi Ulema'dan mıydı?

Ubeydullah Efendi'yi "ulema muhalefeti" başlığı altına dahil etmek doğru mudur? Alkan'ın dini memuriyet kıstasını kullanarak Hanioglu ile çelişkiye düşmesi ve Ubeydullah Efendi'nin ulema temsilcisi sayılmasını doğru bulmaması¹⁰ eleştiriye açık bir görüştür. Zira yayınlandığı bilinen on kitabından sekizinin sadece başlıkları bile doğrudan dini konularla ilgilidir: *Din ve Dünya* (Liverpool, 1896), *Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* (Filibe, 1898), *Kıvami İslam* (trc., Mısır, 1906), *Islah-ı Medaris-i Kadime* (İstanbul, 1910), *Oruç* (İstanbul, 1924), *Hukuk-u Aile: Müslümanlığa Göre Bir Erkek Dört Karı Alabilir mi Alamaz mı?* (İstanbul, 1924), *Müslümanlar Uyanın!* (?), *İslam Dini'nin İçyüzü* (?). Ayrıca *Hilafet ve Milli Hakimiyyet* (Ankara, 1923) adlı bir kitapta "Hilafet-i Sahiha" başlıklı bir makalesi yer almaktadır.¹¹

Hayatı ve hatıratındaki temel kaygılarından başka, Ubeydullah Efendi'nin 1914'te İslam milletlerini cihada çağırarak üzere Afganistan'a gönderilmesi¹² de o devirde ulemeden sayıldığına delil değil midir? Zaten Alkan da kitabın "Ulema'yı Müdafaa" başlıklı bölümünde Ubeydullah Efendi "mensup olduğu zümrenin devlet yönetimindeki gerekliliğini savunmuştur" (sh. 46) derken, onu bu zümreden saymaması görüşüyle (s.16, dn.5) çelişkiye düşmektedir. Alkan ayrıca Ubeydullah Efendi'nin "mensup olduğum softalık meslek-i celilesini müdafaa yolunda bazı sözler söyledim" cümlesini de aktarmaktadır (s.64).

8 Hanioglu, *The Young Turks...*, s. 57.

9 David Commins, "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914", *IJMES*, 18 (1986), p.410.

10 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 16.

11 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 93-94.

12 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 31-32.

13 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 174-175.

Muhaliflerin Devletteki Yardımcıları

Ubeydullah Efendi kendi örneğinden yola çıkarak muhaliflerin Avrupa'ya nasıl kaçtıklarını anlatmaktadır: "Bir kayıkla limanda herhangi bir vapurun üzerine giden bir adam eşyasız gider ve bazı kimseleri teşyie geldiğini söyleyerek geriye dönmek için kayıkçıyı da bekletirse vapura çıkabiliyordu." Ubeydullah Efendi de sırtına üç kat iç çamaşırı giyerek bir Fransız vapuruyla önce Marsilya'ya, sonra Paris üzerinden Londra'ya gitmiştir (s.117).

Londra'da Abdülhak Hamid ve Ali Ferruh ile sefarette kahvaltı etmesi, Cardiff Osmanlı Şehbenderi Münif Paşazade Celal Bey'le buluşması (s.118), muhaliflere bizzat Hamidiye bürokrasisine mensup memurların yardım ve yataklık ettiğini göstermektedir.

Liverpool'dan gemiye binen Ubeydullah Efendi Chicago'ya varır varmaz Osmanlı'nın Suriye mebusu Süleyman Bustani Efendi'yi bulur. Sergide, Osmanlı Devleti'nin komiseri, ileride Sadrazam olacak Hakkı Paşa'dır; İngilizce bilen Bustani Efendi de onun yardımcısıdır. Sergide çıkarılacak Türkçe gazete için İstanbul'dan mürettip ve hurufat getirilmiş, fakat yazıları kimin yazacağı ve gazetenin nasıl çıkarılacağı düşünülmemiştir. Ubeydullah Efendi muharrirliğe talip olur, Bustani Efendi de kabul eder; ama Hakkı Paşa'nın kabul etmesi gerekmektedir. Durum Ubeydullah Efendi'nin Abdülhamid muhalifi olduğunu bilen Hakkı Paşa'ya arz edilir, o ise kabul eder "olur, olur" der, "Ben birinci sayıyı saraya gönderirim, evet veya hayır cevabı gelinceye kadar sergi biter!"¹³ Ubeydullah Efendi, anılarında, bu gazeteden bir nüsha dahi bulunamadığını sevinerek anlatır, çünkü yazdıklarından utanmaktadır:

"Düşününüz bir kere! Benim ömrümün en aziz aksanı derbederlikle, serserilikle geçti. Sultan Hamid devrinde bir buçuk sene hapsedim. Beş buçuk sene menfi kaldım. On sene kaçaklıkla geçirdim. Beni derbederliğe, bu serseriliğe sevk eden, memleketimde hürriyet olmaması idi. Bu hürriyeti gasb eden Sultan Hamid'di. Ben onun zulüm ve istibdadına isyan ettiğim için hapisanelere atılıyordum. Menfalara gönderiliyordum. Ve onun pençe-i tasallutundan kurtulmak için, diyar diyar dolaşıyordum. Hatır ve hayale gelmez mahrumiyetlere katlanıyordum. Bunları hep hür yaşamak için yapıyordum. Sonra Amerika gibi,

Abdülhamit Kırmızı

topraklarından su gibi hürriyet fışkıran bir memlekette, elime geçirdiğim hürriyetin yüzüne tükürürcesine yine (kalb-i ilham celb-i humayun)'dan bahs ediyordum. Of! Çekilmez bir bayağılık, insan için bu ne zilletaver bir zaf! İşte o gazete meydana çıksa, böyle beni utandıracak cümleler var. Onun için meydana çıktığını istemem.”

Ubeydullah Efendi'nin Meclis-i Mebusan'daki Faaliyetleri

Üç devre Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında mebusluk yapan Ubeydullah Efendi aslında burada da muhalefet yapmaya meyilliydi. Fakat karışık geçmişini Ubeydullah'ın aleyhinde kullanan Talat Paşa onu zoraki bir İttihat ve Terakki propagandistine dönüştürmeyi başarmıştır. Ubeydullah'ın Yıldız evraki içinde bulunan jurnallerini ona gösteren Talat Paşa, “eğer bize muhalefete cür'et eylerse, bunların fotoğraflarını birer birer neşredeceğiz... Arabça bir gazete çıkarırsan ve ahali-i Arabiyye'ye karşı bizi müdafaa ve medh u sena eylersen, ben de Dahiliye'nin tahsisat-ı mesturesinden sana bir miktar para veririm”, diyerek onu şantajla dize getirmiştir.¹⁴

Böylece Aydın mebusu iken *el-Arab* gazetesini kuran Ubeydullah Efendi işaret edildiği şekilde faaliyetlerine başladı. 1910 sonlarında Asir'deki ayaklanmadan söz ettiği makalesinde Araplar'ı rahatsız edici bir dil kullandığı için muhalif basın hemen bu makaleyi ele almış ve Arap vilayetlerinde geniş bir yankı uyandırmasını sağlamıştı. Asir'de kendini mehdi ilan eden ve tüm müslümanları Osmanlı hükümetine karşı cihada çağıran İdrisi'ye karşı mücadele eden Şerif Hüseyin, makaleye ilişkin kaygılarını dile getirmiş, hükümet de Ubeydullah'ın münasib şekilde uyarıldığını temin etmek zorunda kalmıştı. Beyrut ve Şam'daki muhalif basın, Türk karşıtı bir üslupla hükümet aleyhinde sistematik bir kampanya başlatmak için bu makaleyi vesile olarak kullanmıştır.¹⁵

1911'de meclisteki bütçe müzakereleri sırasında, muhalefet milletvekillerinden Lütfi Fikri ve Gümülcine mebusu İsmail Hakkı'nın, İttihatçı hükümeti bazı kredi anlaşmalarında Siyonistler'in etkisinde kalmak ve Siyonizm'le ilişkili olduğu iddia edilen Yahudilere iktisadi imtiyazlar vermekle suçlamaları üzerine, Aydın mebusu Ubeydullah Efendi muhalefetin

kin ve nefretle hareket ettiğini iddia etmiştir. Bunun üzerine Arap mebuslar muhalefete destek çıkmış ve Ubeydullah sözlerini geri almazsa salonu terk edeceklerini söylemişler.¹⁶

Sonsöz

Abdülhamid aleyhtarı iken Jön Türkler'i tenkit edebilmesi ve gerektiğinde devletten yana tavır alabilmesi, medreseli olarak mutaassıb görüşlere karşı çıkabilmesi, vaktiyle jurnalcilik yapmış olduğu halde Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki hükümetini heyecanla müdafaa edebilmesi, düştüğü maskaralıkları açıkça yazabilen nüktedan bir maceraperest olması... Acaba bütün bunlar Ubeydullah Efendi'yi sıradışı bir Jön Türk mü kılmaktadır yoksa çoğu Jön Türk'ün ruh dünyasını mı yansıtmaktadır? Jön Türklük ne kadar homojen bir yapı arz etmekteydi? Osmanlı düşünce tarihi adı altında bir disiplin oluşabilmesi için bu gibi soruların cevaplanabilmesi gerekmektedir. Bu ise Osmanlı'nın son devir okur-yazar takımının hatırat ve mektubatının düzgün bir şekilde yayımlanması ve tarihçiler tarafından bir bütün olarak değerlendirilmesiyle mümkündür.

Zaman zaman Jön Türkler aleyhinde sözler sarfebilmiş olması, mensubu bulunduğu sosyal zümreye karşı tavır alınmasına tepki niteliğinde olabilir. Fakat genel olarak Ubeydullah Efendi Jön Türklük hareketi dahilinde faaliyet göstermiş reformist bir medreselidir. “Hükümete din isnad etmek lağıvdir. Ve binaaleyh İslam'da hükümet esasen laikdir”, gibi ilginç ictihadlarda bulunarak devrinin siyasi ve fikri atmosferine ayak uydurabilen Ubeydullah Efendi, kiliselerde olduğu gibi camilere ayak kabı ile girilebilmesi ve camide secde edilen zeminin biraz yükseltilmesine kadar varacak reformlar önerebilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra yazdığı hatıratında New York'taki “Hürriyet Hanım” heykelinin bir benzerininin Kız Kulesi'ne konulmasını öneren Ubeydullah Efendi “Gönül isterdi ki, Gazi'mizin öyle cesim bir heykeli Kız Kulesi'ne dikilsin ve elinde yine fanusla Asya'yı aydınlatıyor gibi gösterilsin ve fanus elektrik ziyasıyla hakiki surette Marmara'yı tenvir etsin!”¹⁷ diyebilmiştir.

II. Abdülhamid devrinde ulema tarafından icra edilen ve homojen bir yapı arz etmeyen muhalefet hareketi, devrin dinamikleri açısından yeni ufuklar açabilecek ve belki Jön Türk bağlamı dışında incelenmeye muhtaç olan önemli bir vakıdır.

14 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 89-90.

15 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley, 1997, s. 102.

16 Kayalı, *Arabs and Young Turks...*, s.104.

17 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk...*, s. 162.